

ΗΜΕΡΙΔΑ

Ο ναός του Πρωτάτου και ο ζωγράφος του: Έργα συντήρησης και νέα δεδομένα

Επιστημονική Ημερίδα
αφιερωμένη στον
Ιερό Ναό του Πρωτάτου
στις Καρυές.

Περιεχόμενα

Ιωάννης Κανονίδης	2
Κρίτων Χρυσοχοΐδης	5
Σταύρος Μαμαλούκος	6
Στέλιος Στεφανίδης	7
Ανδρομάχη Νάστου	9
Νικόλαος Σιώμκος	10
Κωνσταντίνος Μ. Βαφειάδης	11
Ανέστης Βασιλακέρης	12
Δημήτριος Εμμανουήλ Καλομοιράκης.....	13
Παντελής Φουντάς.....	15
Γιώργος Φουστέρης	17

Τοιχογραφίες Πρωτάτου. Η συντήρηση ενός έργου τέχνης στην καρδιά της αθωνικής μοναστικής πολιτείας.

Τα μνημεία είναι φορείς διαχρονικών αξιών, οι οποίες συνδέουν τον άνθρωπο με το παρελθόν, τον βοηθούν να ισορροπήσει στο παρόν και να οραματιστεί το μέλλον. Η συντήρησή τους συνιστά μια ολοκληρωμένη ενέργεια, η οποία απαιτεί την αρμονικά συνθετική συνεργασία διαφόρων επιστημονικών κλάδων σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο με στόχο τη διασφάλιση της αυθεντικότητάς τους και των αξιών που αυτά εμπεριέχουν.

Η ιστορικότητα ενός μνημείου δεν προσδιορίζεται μόνον από την ακριβή στιγμή της σύλληψης και της δημιουργίας του αλλά και από τη διαδρομή που αυτό διανύει μέσα στο χρόνο και τον αντίκτυπο των αξιών που αυτό εμπεριέχει στο άμεσο και ευρύτερο περιβάλλον του.

Στο μέσον σχεδόν της χερσονήσου του Όρους, στην κατά το παρελθόν ονομαζόμενη περιοχή ως Μεγάλη Μέση, τις σημερινές Καρυές, δεσπόζει ο ναός του Πρωτάτου, σύμβολο ενότητας και κοινής πίστης της αγιορείτικης μοναστικής κοινότητας. Αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα κτίσματα και χώρο κοινής λατρείας και τιμής της Θεοτόκου.

Σήμερα η ιδιότυπη τρίκλιτη βασιλική του Πρωτάτου με το εγκάρσιο κλίτος είναι η κατάληξη πολλών οικοδομικών φάσεων που οφείλονταν σε ανακαινίσεις που υπαγορεύτηκαν από τη φθορά του χρόνου καθώς και από τις λατρευτικές και διοικητικές ανάγκες της κοινότητας. Εκτός από την ενδιαφέρουσα οικοδομική ιστορία του, ο ναός κοσμεύεται με ένα από τα λαμπρότερα ζωγραφικά σύνολα των παλαιολόγειων χρόνων.

Η «Συντήρηση των τοιχογραφιών Πρωτάτου» υπήρξε για την Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους το σημαντικότερο έργο εντός της Αθωνικής χερσονήσου, το οποίο υλοποιήθηκε στο πλαίσιο της παρελθούσας Προγραμματικής Περιόδου ΕΣΠΑ 2007-2013 και δεύτερο βήμα και τελικό αποτέλεσμα της συστηματικής χαρτογράφησης και μελέτης της υφιστάμενης κατάστασης διατήρησης του ζωγραφικού συνόλου, έργο το οποίο χρηματοδοτήθηκε και υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του «Επιχειρησιακού Προγράμματος Πολιτισμός» του Γ' ΚΠΣ. Η σχεδιαστική αποτύπωση του και η τεκμηρίωση της παθολογίας των τοιχογραφιών αποτέλεσε τη βάση πάνω στην οποία στηρίχτηκαν επιμέρους μελέτες προς αντιμετώπιση των πολύπλοκων προβλημάτων των τοιχογραφιών. Το εγχείρημα αυτό περιλήφθηκε σε έναν τόμο με τίτλο "Ιερός Ναός Πρωτάτου 2007-2008. Η παθολογία των τοιχογραφιών – Τα σχέδια της αποτύπωσης".

Τον κεντρικό ρόλο και στα δύο βήματα για τη συντήρηση κι αποκατάσταση των τοιχογραφιών του Πρωτάτου είχε ο κλάδος της συντήρησης, ο οποίος μέσα από διεπιστημονικές συνεργασίες μελέτησε τα πολύπλοκα προβλήματα των τοιχογραφιών και έδωσε προτάσεις επίλυσης αυτών καταθέτοντας μια εμπεριστατωμένη μελέτη εφαρμογής για τη συντήρηση και αποκατάσταση του ζωγραφικού διακόσμου, η οποία πληρούσε όλες τις απαραίτητες προϋποθέσεις σύμφωνα με την Ελληνική Αρχαιολογική Νομοθεσία και τις Διεθνείς Συμβάσεις για την Προστασία και Συντήρηση της πολιτιστικής Κληρονομιάς.

Η συνεργασία αρχαιολόγων, μηχανικών και συντηρητών προσέφερε μια σύνθετη μεθοδολογική προσέγγιση για τη μελλοντική συντήρηση κι αποκατάσταση του συγκεκριμένου έργου τέχνης καθώς η αποτίμηση της ιστορικής-αισθητικής αξίας του και οι προηγηθείσες αναστηλωτικές εργασίες υποστήριξαν την συστηματική αναγνώριση και μελέτη της φυσικής του κατάστασης. Προσδιορίστηκαν έτσι επιμελώς από τους συντηρητές οι τεχνικές επεμβάσεις που θα τροποποιούσαν προς το θετικότερο την κατάσταση διατήρησής του και μελετήθηκαν οι εξωγενείς και ενδογενείς παράγοντες που θα το βοηθούσαν να ισορροπήσει στο φυσικό του περιβάλλον και να ανταποκριθεί στην κατά προορισμό λειτουργία του ώστε να προταθούν τα ανάλογα μέτρα. Στην προσπάθειά του αυτή εξυπηρετήθηκε επίσης από τους επιστημονικούς κλάδους της Φυσικής, της Χημείας και της Βιολογίας.

Η ένταξη του έργου «Συντήρηση των τοιχογραφιών Πρωτάτου» στο Πρόγραμμα Πολιτισμός ΕΣΠΑ 2007-2013 έγινε μετά την αριθμ. 8120/16.11.2010 απόφαση της ΕΔΑ/ΠΚΔ. Το έργο υλοποιήθηκε υποδειγματικά με αυτεπιστασία από το έμπειρο επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας, συντηρητές κι αρχαιολόγους, αλλά και από εξειδικευμένο προσωπικό που προσλήφθηκε ειδικά για το σκοπό αυτό. Όλες οι επεμβάσεις τεκμηριώνονταν παράλληλα με την εκτέλεσή τους επιτυγχάνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη δημιουργία μιας σημαντικής βάσης δεδομένων, η οποία περιλαμβάνει : φωτογραφικό αρχείο όλων των φάσεων επέμβασης, ηλεκτρονική καταγραφή των διαφόρων εργασιών ανά παράσταση, ηλεκτρονικό αρχείο δεδομένων θερμοκάμερας, καθώς και βιβλιογραφία που αφορά στην ιστορία, την αρχιτεκτονική, τη ζωγραφική και τις παλιότερες επεμβάσεις συντήρησης του μνημείου.

Ο τόπος του ναού του Πρωτάτου είναι το κέντρο του Αγίου Όρους, οι Καρυές, και ο χώρος που αυτός καταλαμβάνει ένα νοσηματοδοτημένο πλαίσιο με υψηλές πνευματικές αξίες, το οποίο λειτουργεί εδώ και πολλούς αιώνες ως χώρος κοινής λατρείας της μοναστικής κοινότητας και ευλαβούς προσέλευσης των προσκυνητών. Ο τόπος, ο χώρος και ο προορισμός του μνημείου απασχόλησε την αρχαιολογική σκέψη όχι μόνον ως προς τη θεραπεία της υλικής υπόστασης του και την ανάδειξη του ιστορικού και καλλιτεχνικού του πλούτου αλλά και ως προς τον τρόπο διαχείρισης ενός σημαντικού έργου. Η εμπειρία χρόνων του προσωπικού της Εφορείας έδειχνε ότι το έργο έπρεπε να εκτελεστεί με σεβασμό και ταπεινότητα χωρίς να διαταραχτεί ο λειτουργικός χαρακτήρας του ναού, ο οποίος εξάλλου αποτελεί τη ζωντανή παράδοση αιώνων. Έχοντας υπόψη τη σοβαρή αυτή παράμετρο, εγκαταστάθηκε με την ευλογία της Ιεράς Κοινότητας το συνεργείο των συντηρητών εντός του ναού και το έργο ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 2011.

Το σύνολο του σωζόμενου τοιχογραφικού διακόσμου στο Πρωτάτο καλύπτει μια έκταση 636 περίπου τετραγωνικών μέτρων και οργανώνεται σε επάλληλες και σε κοινή στάθμη εικονογραφικές ζώνες, που ανάλογα με το διαθέσιμο ύψος των επιφανειών κυμαίνονται από τρεις έως πέντε. Αναπτύσσονται όλοι οι γνωστοί εικονογραφικοί κύκλοι, όπως του Δωδεκαόρτου, των Παθών, των Εωθινών Ευαγγελίων, της Πεντηκοστής, καθώς και του βίου της Θεοτόκου. Επίσης, αντιπροσωπεύονται όλες οι κατηγορίες των αγίων ανδρών, καθώς ο τόπος είναι αφιερωμένος στη Θεοτόκο, όπως των αποστόλων και ευαγγελιστών, των συλλειτουργούντων ιεραρχών, των προπατόρων, των προφητών, των μαρτύρων, των ασκητών και μοναχών.

Η μέχρι σήμερα προσπάθεια ταυτοποίησης του ζωγράφου κινήθηκε μεταξύ θρύλου και ιστορίας, γνώρισε υπερβολές αλλά και αποτέλεσε αντικείμενο σοβαρής επιστημονικής

έρευνας. Τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της τέχνης του καλλιτέχνη έχει προσεγγίσει πληθώρα ερευνητών με κύριο μελετητή τον καθηγητή Ευθύμιο Τσιγαρίδα.

Η αγιότητα του τόπου και του χώρου, η έκταση του έργου, η εξέχουσα καλλιτεχνική φυσιογνωμία του ζωγράφου και η υψηλή ποιότητα του έργου του επηρέασε σοβαρά τη στάση μας απέναντι στο παρελθόν του μνημείου, καθώς η μέριμνά μας σε πρακτικό αλλά και ιδεολογικό επίπεδο όφειλε να είναι ιδιαίτερα προσεκτική. Η προσπάθειά μας ολοκληρώθηκε στις 18 Δεκεμβρίου 2015 και πιστεύουμε ότι Εφορεία μας τίμησε την Ιερά Κοινότητα αλλά και την Αρχαιολογική Υπηρεσία, η οποία κατά το παρελθόν και συγκεκριμένα την περίοδο 1953-1956 είχε μεριμνήσει για τη συντήρηση του μεγάλης έκτασης τοιχογραφικού συνόλου του Πρωτάτου με επικεφαλής το συντηρητή- ζωγράφο Φώτη Ζαχαρίου.

Τέλος, σημειώνουμε ότι στην αποτίμηση της καλλιτεχνικής αξίας του εξαιρετου ζωγραφικού έργου τέχνης, που απλώνεται στις εσωτερικές επιφάνειες του ναού του Πρωτάτου, η συντήρηση προσέθεσε νέα ενδιαφέροντα ευρήματα σχετικά με τον διάκοσμο του μνημείου και την ταυτότητα του ζωγράφου. Η πρώτη δημοσίευση των νέων αυτών στοιχείων έγινε στον δεύτερο τόμο του δίτομου έργου "Πρωτάτο II. Η συντήρηση των τοιχογραφιών" έκδοση προβολής ενός έργου που υλοποιήθηκε με κονδύλια του ΕΣΠΑ 2007-2014.

Σχόλια για την ιστορία του Αγίου Όρους στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων.

Η ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης του Πρωτάτου και των τοιχογραφιών του, καθώς και η συζήτηση και οι προβληματισμοί που άρχισαν να διατυπώνονται μετά τα νέα άκρως ενδιαφέροντα στοιχεία που προέκυψαν σχετικά με τον ζωγράφο του ναού, δίνει την αφορμή για μία κριτική ανασκόπηση των ιστορικών γεγονότων που διαδραματίζονται στον Άθω στις τελευταίες δεκαετίες του 13ου και στις αρχές του 14ου αιώνα και τα οποία συνδέθηκαν από την έρευνα με αυτή καθεαυτή την ιστορία του μνημείου.

Κυρίαρχη θέση για την αθωνική μοναστική κοινότητα κατέχει το μείζον θέμα των αποφάσεων της Συνόδου της Λυών του 1274 και οι προσπάθειες της κεντρικής εξουσίας για την επιβολή των όρων της στην ορθόδοξη Ανατολή.

Επιχειρείται ένας σύντομος σχολιασμός και επανεκτίμηση των πληροφοριών της γνωστής Διηγήσεως για τον διωγμό των Αγιορειτών από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο και τον πατριάρχη Ιωάννη Βέκκο επειδή αντιτάχθηκαν στις αποφάσεις της και παρουσιάζονται συνοπτικά τα πραγματικά γεγονότα όπως αποτυπώνονται στις ιστορικές πηγές (κυρίως αθωνικές) της εποχής. Εν τέλει προτείνεται η αποσύνδεση της ιστορικής τύχης του μνημείου του Πρωτάτου (οικοδομικές εργασίες, ιστόρηση και χρονολόγησή τους) από τις περιπέτειες των Αγιορειτών εξαιτίας της ανθενωτικής τους στάσης.

Ο Ναός του Πρωτάτου στα πλαίσια της Μεσοβυζαντινής Ναοδομίας

Ο μεγαλοπρεπής ναός του Πρωτάτου στις Καρυές του Αγίου Όρους αποτελεί από την ίδρυσή του ως σήμερα τον κατ' εξοχήν τόπο της κοινής λατρείας των αθωνιτών μοναχών αλλά και το συμβολικό κέντρο της μοναστικής πολιτείας του Αγίου Όρους, καθώς συνδέεται άμεσα με το διοικητικό κέντρο της αθωνικής κοινότητας και τους σχετιζόμενους με αυτό θεσμούς. Ο ναός αποτελεί επιπλέον ένα από τα σημαντικότερα μνημεία του τόπου, αλλά - χάρη στην παλαιότητά του, στις ιδιομορφίες της αρχιτεκτονικής του και τις περί-φημες τοιχογραφίες που κοσμούν το εσωτερικό του - και της βυζαντινής αρχιτεκτονικής και τέχνης εν γένει.

Η σχετική με την αρχιτεκτονική του Πρωτάτου βιβλιογραφία είναι σχετικά πλούσια. Σύμφωνα με την άποψη η οποία είχε παλαιότερα διατυπωθεί από τον καθηγητή Π. Μυλωνά, ο ναός του Πρωτάτου στις Καρυές είχε κτισθεί περί το 900 ως τρίκλιτη βασιλική και αναμορφώθηκε ώστε να αποκτήσει ένα είδος εσωτερικών χορών από τον Άγιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη περί το 965. Νεώτερες, ωστόσο, έρευνες (Π. Φουντάς, Δ. Αμπόνης) απέδειξαν ότι ο σημερινός ναός οικοδομήθηκε εκ θεμελίων εις αντικατάστασιν ενός αρχικού μικρότερου στην έκτη δεκαετία του 10ου αιώνα, στα πρώτα, δηλαδή, χρόνια της μεγάλης εποχής του αθωνικού μοναχισμού, στο σπάνιο στη βυζαντινή ναοδομία τύπο της ξυλόστεγης σταυρικής βασιλικής. Εκτεταμένες εργασίες έγιναν στο ναό στις πρώτες, όπως φαίνεται, δεκαετίες του 14ου αιώνα, λίγο πριν από την τοιχογράφησή του από τον θρυλικό «Μα-νουήλ Πανσέληνο». Οι εκτεταμένες εργασίες του πρώτου τετάρτου του 16ου αιώνα και ε-κείνες των επομένων αιώνων έδωσαν στο μνημείο τη μορφή που είχε πριν από τις ελάχιστα τεκμηριωμένες εργασίες αποκαταστάσεως που έγιναν στο μνημείο από τον Α. Ορλάν-δο κατά τη δεκαετία του 1950.

Σκοπός της εργασίας που ακολουθεί είναι η κατάθεση σκέψεων και απόψεων συμπληρωματικών σε όσα έχουν ήδη κατά καιρούς γραφεί σχετικά με την αναπαράσταση της αρχικής μορφής και την παλαιότερη οικοδομική ιστορία του μνημείου καθώς και τη θέση του στη μεσοβυζαντινή ναοδομία.

Η συντήρηση των τοιχογραφιών του Πρωτάτου.

Το 2010 ξεκίνησε μια σειρά δοκιμαστικών εργασιών συντήρησης στις τοιχογραφίες του ναού του Πρωτάτου στις Καρυές Αγίου Όρους. Ο προγραμματισμός των εργασιών εκπονήθηκε το 2010 από την 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (νυν Εφορεία Χαλκιδικής και Αγίου Όρους) σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεότερων Μνημείων. Η μεθοδολογία για την αντιμετώπιση της παθολογίας του μνημειώδους τοιχογραφικού συνόλου αποφασίσθηκε μετά από δοκιμές που πραγματοποιηθήκαν σε αντιπροσωπευτικά σημεία του ζωγραφικού διακόσμου.

Τον Δεκέμβριο του 2010 το έργο της «Συντήρησης των Τοιχογραφιών Πρωτάτου» εντάχθηκε στο πρόγραμμα ΕΣΠΑ 2007-2013 και ξεκίνησε η συστηματική συντήρηση των τοιχογραφιών η οποία ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 2015.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του μνημείου παρουσίαζε εκτεταμένες φθορές, όπως αποκολλήσεις του υποστρώματος, αποσάθρωση και απώλεια τμημάτων του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας, καθώς και ρωγμές στην τοιχοποιία και την ζωγραφική επιφάνεια.

Οι εργασίες συντήρησης περιλάμβαναν τον καθαρισμό των τοιχογραφιών, τη στερέωση του υποστρώματος και του ζωγραφικού στρώματος, την καθαίρεση των νεότερων κονιαμάτων και την αντικατάστασή τους με νεότερο κονίαμα που φέρει ουδέτερο τόνο χρώματος, την καταγραφή των επεμβάσεων από παλαιότερες εργασίες συντήρησης που αφορούν κυρίως τμήματα τοιχογραφίας τα οποία έχουν αποσπαστεί και επανατοποθετηθεί, και την καταγραφή όλων των ανωτέρω επεμβάσεων σε ηλεκτρονική βάση δεδομένων, προκειμένου για την καλύτερη δυνατή τεκμηρίωση του μνημείου.

Οι επεμβάσεις συντήρησης που πραγματοποιήθηκαν επί του τοιχογραφικού διακόσμου του Πρωτάτου έγιναν με σεβασμό στις αρχές που διέπουν τη συντήρηση των μνημείων ιστορικής σημασίας, ενώ οι βασικές κατευθυντήριες γραμμές στην προσπάθεια αυτή ήταν, αφενός, η αρχή της ελάχιστης παρέμβασης, αφετέρου, της αναστρεψιμότητας, ούτως ώστε οι πρωτότυπες επιφάνειες να διατηρηθούν στο μέτρο του δυνατού ανέπαφες. Στο πνεύμα αυτό επελέγησαν οι μέθοδοι και τα υλικά συντήρησης.

Η εφαρμογή των ανωτέρω μεθόδων και η προηγμένη επιστημονική τεχνολογία που χρησιμοποιήθηκε συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός γνωσιακού πλαισίου πάνω σε ζητήματα σχετικά με τη χημική σύνθεση, τη φυσική δομή, τη μέθοδο κατασκευής και την πιθανή προέλευση των υλικών. Επιπλέον, η μακροσκοπική και μικροσκοπική εξέταση που προηγήθηκε της διάγνωσης των προβλημάτων κατέστησε εφικτή την ιχνηλάτηση προηγούμενων επεμβάσεων συντήρησης (μέθοδοι εφαρμογής, υλικά που έχουν χρησιμοποιηθεί). Ως εκ τούτου, οι νέες επεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν για την αντιμετώπιση των προβλημάτων ήταν απολύτως συμβατές με την εκάστοτε περίπτωση.

Η υλοποίηση του προγράμματος συντήρησης των τοιχογραφιών του Πρωτάτου ήταν ένα έργο απαιτητικό, πολυεπίπεδο και σύνθετο, που ολοκληρώθηκε με απόλυτο σεβασμό στη

λειτουργική ζωή της Ιεράς Κοινότητας και προτεραιότητα τη διασφάλιση της απρόσκοπτης τέλεσης των ιερών της καθηκόντων.

Πρωτάτου επανεπίσκεψις

Η περάτωση των επεμβάσεων συντήρησης που πραγματοποιήθηκαν στον τοιχογραφικό διάκοσμο του Ναού του Πρωτάτου, στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος ΕΣΠΑ 2007-2013 από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους, ανέδειξαν νέα δεδομένα που επιβάλλουν μια εκ νέου ανάγνωση του μνημείου και έναν κριτικό αναστοχασμό του έως τώρα γνωστικού πλαισίου.

Στην παρούσα ανακοίνωση επιχειρείται μια επανεξέταση του μνημείου στη βάση τριών αλληλοτεμνόμενων καννάβων: αρχιτεκτονική, εικονογραφικό πρόγραμμα και επιγραφικές παρατηρήσεις. Καταρχήν, παρουσιάζονται οι μεταβολές και οι διαδοχικές αρχιτεκτονικές φάσεις του ναού στην ιστορική τους προοπτική προκειμένου να περιγραφεί ο φυσικός χώρος ανάπτυξης του εικονογραφικού προγράμματος και να τεκμηριωθούν εικονογραφικές λύσεις και επιλογές μεθόδων επεμβάσεων.

Εν συνεχεία, παρουσιάζονται εικονογραφικά θέματα που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης και ανήκουν στην κύρια φάση τοιχογράφησης του ναού. Παράλληλα, δημοσιεύονται παραστάσεις που δεν είχαν ταυτιστεί νωρίτερα ή είχαν ταυτιστεί με ανακρίβεια.

Αναμφίβολα, το σημαντικότερο στοιχείο που προέκυψε από τις εργασίες συντήρησης και μελέτης των τοιχογραφιών του Πρωτάτου ήταν η υπογραφή ενός εκ των μελών του συνεργείου που φιλοτέχνησε τον τοιχογραφικό διάκοσμο. Η υπογραφή επιτρέπει την απόδοση του μοναδικού εικαστικού συνόλου στους φυσικούς του δημιουργούς και τοποθετεί την έρευνα σε μια πιο στέρεη βάση προκειμένου να διερευνηθούν περαιτέρω ζητήματα για το συνεργείο που εργάστηκε στην εικονογράφηση του Πρωτάτου, τις περιοχές δράσης και την εξέλιξη της τεχνοτροπίας του και, εν τέλει, να προστεθεί μια ακόμα ψηφίδα στο μωσαϊκό της γνώσης για την τέχνη της εποχής.

Η παρουσίαση των νέων δεδομένων που προέκυψαν από τις αναγκαίες επεμβάσεις στον τοιχογραφικό διάκοσμο του Πρωτάτου αναδεικνύει ζητήματα πρακτικής και θεωρητικής υφής, όπως η πολυσημία ενός μνημείου που επιδέχεται πολυεπίπεδη μελέτη και αντιστοίχως πολλαπλές αναγνώσεις, η σημασία του φυσικού χώρου ως παράγοντα συγκεκριμένων επιλογών αισθητικών και συμβολικών, και ο θεματικός σχεδιασμός του εικονογραφικού προγράμματος σε αναφορά με την ιστορική συγκυρία.

Η συνοπτική παρουσίαση των νέων στοιχείων δεν έχει χαρακτήρα εμβριθούς μελέτης σε επιμέρους ζητήματα. Πρόκειται περισσότερο για την απόδοση των δεδομένων αυτών στην επιστημονική κοινότητα προς αξιοποίηση τους, καθώς θέτει τους όρους σύγκρισης με άλλα ενυπόγραφα έργα της Παλαιολόγειας Περιόδου στα Βαλκάνια.

Αναζητώντας απαντήσεις για τη ζωγραφική του Πρωτάτου. Ζητήματα της ιστορίας της έρευνας.

Ο ναός του Πρωτάτου διαθέτει ένα από τα λαμπρότερα ζωγραφικά σύνολα των παλαιολόγειων χρόνων. Η υψηλή ποιότητα και η αναμφισβήτητη σημασία του τοιχογραφικού του διακόσμου προσέλκυσε από νωρίς το ενδιαφέρον των μελετητών που προσπάθησαν να διερευνήσουν το πλαίσιο δημιουργίας του. Η έλλειψη ωστόσο κτητορικής επιγραφής ή οποιασδήποτε άλλης ιστορικής πηγής που θα προσέφερε σχετικές πληροφορίες προκάλεσε τη διατύπωση πλήθους υποθέσεων και αντικρουόμενων πολλές φορές απόψεων για τις συνθήκες δημιουργίας του σημαντικού αυτού συνόλου.

Στο πλαίσιο του γόνιμου διαλόγου που προκύπτει ύστερα από τις πρόσφατες εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών και την ανακάλυψη των νέων επιγραφικών δεδομένων σχετικά με το όνομα του καλλιτέχνη, καθίσταται αναγκαία η επανεξέταση ορισμένων ζητημάτων που έχουν ήδη απασχολήσει τη βιβλιογραφία. Η παρούσα ανακοίνωση σκοπεύει να συγκεντρώσει και να ομαδοποιήσει θεματικά τις διατυπωμένες απόψεις σχετικά με το ζήτημα του ονόματος του καλλιτέχνη, τη σχέση των τοιχογραφιών με άλλα ζωγραφικά σύνολα της εποχής, τη χρονολόγηση του μνημείου, τον ενδεχόμενο χορηγό ή το περιβάλλον δημιουργίας του σημαντικού αυτού συνόλου, προκειμένου να γίνουν κατανοητοί οι νέοι προβληματισμοί που προκύπτουν γύρω από το μνημείο.

Οι τοιχογραφίες του Ναοῦ του Πρωτάτου: Ερευνητικά Ζητήματα μετὰ την συντήρησή τους.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου ἀποτελοῦν ὀρόσημο στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Πλῆθος μελετῶν ἀφιερῶθηκαν καὶ ἀφιερώνονται σὲ αὐτές, σπουδαῖοι ἐρευνητὲς ἀναμετροῦνται ἕως σήμερα μὲ τὰ ὄντως ἀνεξάντλητα θεολογικά, ἱστορικά καὶ εἰκαστικά ζητήματα, τὰ ὁποῖα τὸ λαμπρὸ τοῦτο πλαστούργημα θέτει.

Ὡς εἶναι δὲ γνωστὸ ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ Πρωτάτου ἀποδίδεται στὸν ζωγράφο Μανουὴλ Πανσέληνο, παρὰ τὴν ἀπουσία μαρτυριῶν σχετικῶς μὲ τὴν δρᾶση καὶ τὴν προσωπικότητά του. Ἡ τελευταία ὑπῆρξε ἀντικείμενο διαφωνιῶν καὶ ἀντιπαραθέσεων, ἥδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἦλθε ὅμως τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου γιὰ νὰ ἀποκαλυφθεῖ τόσον ἡ ταυτότητα τοῦ ἱστορήσαντος τὸν ναὸ τῶν Καρυῶν ὅσον καὶ ἡ συμβολὴ του στὴν ἐξέλιξη τῆς παλαιολόγειας τέχνης. Κατὰ τὴν διάρκειά τῆς συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν ἀποκαλύφθηκαν, κάτωθεν τῆς μορφῆς τοῦ Ἁγ. Μερκουρίου, τέσσερα γράμματα, τὰ ὁποῖα συνθέτουν τὸ ὄνομα, [Ε]ΥΤΥΧ[ΙΟΣ;]. Δεύτερο σπάραγμα ἐπιγραφῆς σῶζεται κάτωθεν τοῦ τῆς μορφῆς τοῦ Ἁγ. Εὐσταθίου, γιὰ τὴν ὁποία ἔχει προταθεῖ ἡ ἐξῆς ἀνάγνωση: [ΧΕΙ]Ρ ΜΙΧ[ΑΗΛ]. Εἶναι προφανὲς ὅτι πρόκειται γιὰ τὰ ὀνόματα τῶν ζωγράφων τοῦ ναοῦ τῆς Περιβλέπτου Ἀχρίδος (1295/6), Εὐτυχίου καὶ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ, τῶν ὁποίων ἡ τεχνοτροπία συνάδει, ὡς γνωστὸν, μὲ αὐτὴν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Πρωτάτου.

Ὡστόσο, τίθεται τὸ ἐρώτημα: Ποιὸς ἐκ τῶν δύο εἶναι ὁ κύριος δημιουργὸς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἀθωνικοῦ μνημείου; Κατὰ τὴν γνώμη μου, ὁ ζωγράφος αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ. Στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ σωζόμενο ὄνομα κάτω ἀπὸ τὴν μορφή τοῦ Ἁγ. Μερκουρίου θὰ πρέπει νὰ τεθεῖ σὲ πτώση γενικῆ, ἥτοι ὡς [Ε]ύτυ[χίου]. Τοῦτο ἄλλωστε βρίσκεται σὲ ἀρμονία μὲ τὴν συνήθεια τοῦ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ νὰ ὑπογράφει τὰ ἔργα του ὡς Μιχαὴλ [υἱὸς τοῦ] Εὐτυχίου (κατὰ Μ. Μαρκονίτς). Πρὸς τοῦτοις, ἡ ταύτιση τοῦ ιδιώματος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Πρωτάτου μὲ αὐτὸ τῶν ἱστορημένων ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ μνημείων ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ διάκοσμος τοῦ Πρωτάτου ἀνήκει στὸν χρωστῆρα του.

Παρὰ ταῦτα, ἡ ἀναγνώριση τῆς ταυτότητας τοῦ ζωγράφου δὲν ἐξηγεῖ ὅλα τὰ συνδεόμενα μὲ τὸ μνημεῖο τῶν Καρυῶν ζητήματα. Χάριν παραδείγματος: πότε πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν οἱ τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου, πρὶν ἢ μετὰ ἀπὸ αὐτές τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου Θεσσαλονίκης (1302/3); Ποιὸς μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ χορηγὸς τῶν τοιχογραφιῶν, δεδομένης τῆς σχέσεως τοῦ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ μὲ τὴν ἀριστοκρατία τοῦ Βυζαντίου ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν σέρβο βασιλεῖα Μιλούτιν; Σὲ ποιὸν καλλιτέχνη πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν τὰ τέως ἀποδιδόμενα στὸν Πανσέληνο μνημεῖα, δηλαδὴ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου καὶ ὁ ἐξωνάρθηκας τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Βατοπαιδίου; Ποιοὶ ἄλλοι καλλιτέχνες ἔλαβαν μέρος στὸ γραπτὸ διάκοσμο τόσον τοῦ Πρωτάτου ὅσον καὶ τῶν ἄλλων συνόλων τοῦ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ καὶ ποιὸς οἱ συνέπειες τῆς ἐκάστοτε συνθέσεως τοῦ ἐργαστηρίου; Ἐντέλει, γιὰ ποιὸ λόγο διασώθηκε στὸ Ἅγιον Ὅρος τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου Μανουὴλ Πανσέληνου καὶ ὄχι τοῦ Μιχαὴλ Ἀστραπᾶ, ὡς ζωγράφου τοῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου;

Στὰ ἀνωτέρω ζητήματα φιλοδοξεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ ἡ παροῦσα ἀνακοίνωση.

Τα χρώματα του Πρωτάτου.

Η χρωματική μαεστρία των ζωγράφων του Πρωτάτου τράβηξε από νωρίς το ενδιαφέρον των μελετητών, καιρό πριν ο πρόσφατος καθαρισμός των τοιχογραφιών την καταστήσει πάλι εντυπωσιακή. Μάλιστα πριν λίγα χρόνια μια εκτενής φυσικοχημική μελέτη αποκάλυψε απρόσμενες τεχνικές λεπτομέρειες για την παλέττα των ζωγράφων, οι οποίες είναι καιρός να αξιοποιηθούν, μαζί με άλλες, για μια βαθύτερη κατανόηση αυτής της τέχνης.

Το πώς ακριβώς διαχειρίζονται το χρώμα οι πρωτοπόροι αυτοί καλλιτέχνες, είναι το κύριο ερώτημα που μας απασχολεί εδώ, το οποίο βέβαια αναλύεται σε μια σειρά άλλων: τί είδους γνώσεις τούς επέτρεπαν έναν τόσο ακριβή χειρισμό των χρωμάτων; Ποιές λειτουργίες προσέδιδαν οι ζωγράφοι στο χρώμα και ποιές προτεραιότητες προέβαλλαν; Με ποιόν τρόπο διαδρούσαν με την οπτική εμπειρία της κοινωνίας τους αλλά και διαχρονικά με την ιστορία των χρωμάτων στην τέχνη;

Το χρώμα αποτελεί μια παράμετρο της ιστορίας των Βυζαντινών εικαστικών τεχνών που πρόσφατα μόνο έχει αρχίσει να διερευνάται συστηματικά, κυρίως χάρις στις μελέτες της Liz James, και που παρουσιάζει πολλαπλό ενδιαφέρον. Η χρήση του χρώματος στη Βυζαντινή καλλιτεχνική παραγωγή σχετίζεται με την πρόσληψη της εικόνας, την διαμόρφωση τάσεων, την τεχνική/τεχνολογική πρόοδο, την οικονομία και το εμπόριο, τη συμβολιστική, την δομημένη άρθρωση του εικονιστικού λόγου σύμφωνα με τις αρχές της ρητορικής, ακόμη και με την αστρονομία ως το κατ'εξοχήν υπόδειγμα για τη θεωρητική αναπαράσταση του χρωματικού χώρου.

Το θέμα είναι πολύ μεγάλο για να εξαντληθεί, θα επιχειρηθεί ωστόσο μια πρώτη χαρτογράφηση της χρωματικής σκέψης στη ζωγραφική του Πρωτάτου. Η συχνή χρήση ζευγών συμπληρωματικών χρωμάτων π.χ. εγείρει το ερωτήμα αν η γνώση που επέτρεπε μια τέτοια επιλογή στους ζωγράφους ήταν αποκλειστικά εμπειρική ή και θεωρητική. Η χρωματική σύλληψη της εικόνας βασίζεται σε αυτήν την γνώση και αρθρώνεται συστηματικά ως πραγματική δομή του εικαστικού λόγου. Κατά συνέπεια στο καθένα από τα χρώματα ξεχωριστά, ανάλογα με τις ιδιότητές του, αλλά και στις δυναμικές σχέσεις μεταξύ τους, αποδίδονται βασικές λειτουργίες νοήματος, ρητορικής και αισθητικής, όπως ο συσχετισμός και η αντιστοίχιση, η έμφαση, η ισορροπία κ.α. Ιδιαίτερη δε χρήση επιφυλάσσεται για κάποια νέα χρώματα, που αφήνουν έντονο το στίγμα τους στην καλλιτεχνική θέση που εκφράζει το έργο, διαχρονικά.

Ἱστορική τοποθέτησις, ἀνάγνωσις καὶ γενικὴ ἐξήγησις τῆς «Καινῆς Εἰκόνας» τῆς Ἱστορήσεως Πρωτάτου

Ἀπὸ τὸ 1845 ἓνα ἐμμένον ἀλλὰ καὶ μᾶλλον ἐπιδεινούμενο αἴνιγμα εὐρίσκεται νὰ συντρέχη μεταξὺ τῶν πολλῶν σημαντικῶν εἰκαστικῶν θεμάτων ποὺ περιλαμβάνονται στὴν εὐρυτέρα μελέτη τῆς Ἱστορήσεως τοῦ Πρωτάτου [δηλαδὴ τῆς εἰκαστικῆς ἱστοριογραφίας ποὺ διαμορφώνει τὴν θεματογραφία τῶν εἰκόνων τῆς]. Στὶς ἡμέρες μας ἡ χρονικὴ τοποθέτησις τῆς Ἱστορήσεως ἐντοπίζεται κυμαινομένη σὲ μία εὐρεία περίοδο ἐκτεινομένη ἕως καὶ ἐξήντα ἔτη (1262-1322), ὅταν ἡ ἱστορικὴ τῆς ἀντιστοιχίσις παραπέμπεται σὲ τρεῖς διαφορετικὲς ἡγεμονικὲς ἐκπροσωπήσεις. Καθ' ὅλη αὐτὴ τὴν μακρὰ περίοδο παρατηρεῖται ἓνα φαινόμενο ὅπου κάθε νέα μελετητικὴ τοποθέτησις τείνει νὰ ἐπεκτείνῃ περαιτέρω τὸν ὑφιστάμενο ἐπιστημονικὸ γρῖφο, ἀντὶ νὰ προκύπτουν κριτικὲς ἀποτιμήσεις καὶ συνθέσεις ἢ διασαφήσεις τῶν πολλῶν διαφορετικῶν ἐπιστημονικῶν προτάσεων.

Μὲ βάσι τὴν μελέτη τῆς ἱστορικῆς θεματογραφίας τῶν εἰκόνων τῆς Ἱστορήσεως, μία συνολικὴ πρωτογενὴς ἀρχαιολογικὴ/φιλολογικὴ ἀνάγνωσις προέκυψε κατανεμημένη σὲ τέσσερις ξεχωριστὲς ἀναγνώσεις, συνθέτοντας συνολικῶς μία Καινὴ Εἰκόνα χαρακτηριστικὴ τοῦ κόσμου τῶν τότε χρόνων.

Ἡ 1η ἀνάγνωσις περιέχει μία διαχρονικὴ διάστασι· ἀποδίδει ἓνα εἰκαστικὸ ἱεροκοσμικὸ ἔπος συναρμοσμένο ἀπὸ ἀπεικονίσεις ἱερῶν γεγονότων καὶ προσώπων ποὺ ἐκτείνονται, ἀπὸ τὴν κατὰ τὴν Βίβλο δημιουργία τοῦ κόσμου, σὲ ἓνα μακρὸ χρονικὸ διάστημα 6508 ἐτῶν, ἕως τὸ 1.000 μ.Χ. Ἡ 2α ἀνάγνωσις εἶναι ἐπίσης διαχρονικὴ· παραπέμπει εἰκαστικῶς στὸ ἐτησίως ἐπαναλαμβανόμενο ἐορτολογικὸ ἔπος κινουμένων καὶ ἀκινήτων ἐορτῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, σὲ ἀναφορὰ ἐν πρώτοις πρὸς τὴν τιμὴ καὶ τὴν προσκύνησι τῶν εἰκόνων καὶ κατὰ δεύτερον ὡς κατήχησις στὴν δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ 3η διαχρονικὴ ἀνάγνωσις προέκυψε ἀπὸ τὴν τοπογραφικὴ διάταξι τῆς ἱστορικῆς θεματογραφίας τοῦ 96% τῶν εἰκόνων τῆς Ἱστορήσεως, καὶ ὅπως αὐτὴ ἀντιστοιχεῖται στὴν καθημερινὴ ἐπαναλαμβανομένη τελετὴ τῆς Μυσταγωγίας τῆς Θείας Λειτουργίας. Τὸ σύνολο τοῦ ποσοστοῦ τῶν προαναφερομένων εἰκόνων, ὅπως εἶναι ἐνταγμένο σὲ ὀκτὼ εὐρύτερες ἐνότητες, ἐντοπίζεται ἀκριβῶς ἀντιστοιχούμενο πρὸς τὴν πορεία ποὺ συνιστοῦν τὰ ἐπὶ μέρους τμήματα τῆς τελετῆς τῆς Θείας Λειτουργίας. Ἡ 4η τέταρτη ἀνάγνωσις συμβαίνει νὰ ἀπηχῆ καὶ παραπέμπῃ στὴν ἐπικαιρότητα τῶν χρόνων 1289-1293. Ἡ ἀνάγνωσις αὐτὴ προέκυψε ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ ὑπόλοιπου 4% τῶν εἰκόνων τῆς Ἱστορήσεως, ἡ ὁποία ἐντόπισε ἱστορικὲς ἀναφορὰς πρὸς γεγονότα τῶν χρόνων 1280-1290. Ἐν γένει ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν εἰκόνων αὐτῶν ἐν τέλει ὑποστήριξε τὴν Καινὴ ἱστορικὴ ἐξήγησι τοῦ συνόλου τῆς Ἱστορήσεως. Δι' αὐτῆς προκύπτει ὅτι μᾶλλον ἡ ἱστορὴσις δημιουργήθηκε ὥστε νὰ σημάνη εἰκαστικῶς, τὴν Ἀνακεφαλαίωσι ἡ ὁποία συνιστοῦσε τὴν οὐσιώδη πλευρὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς Ἀνανέωσης/Ἀνακαινίσεως ποὺ ὁ Ἀνδρόνικος Β' προσπάθησε νὰ καθιερώσῃ παραλλήλως πρὸς τὴν 1η Πατριαρχία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου Α' (1289 - 1293).

Συμφώνως πρὸς τὴν ἐπίσημη Ἑλληνικὴ Ἐκκλησιαστικὴ ὁρολογία, τὰ ὀνόματα ἀνανέωσις-ἀνακαινίσις καὶ πρόοδος δὲν σημαίνουν μία καινοτόμο ἐνδοῖστορικὴ κοσμικὴ πρόοδο ἀλλὰ μία ἱερο-κοσμικὴ πρόοδο, καθ' ὑπέρβασιν τῆς ἱστορίας· μία πρόοδος ὡς ἀποτέλεσμα μετανοίας καὶ ἐπιστροφῆς στὶς πνευματικὲς ἀπαρχὲς τῆς Καινῆς Διαθήκης, καὶ σὲ ἐπέκτασι τῆς Ὁρθοδόξου συνοδικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, κυρίως ὅπως αὐτὴ οἰκοδομήθηκε ὡς καινὴ στὸ πλαίσιο τῆς πολιτογραφίας τοῦ κόσμου τῆς 1ης μ.Χ. χιλιετίας. Ὅμως μία τέτοια ἀντίληψις προκύπτει

ούσιωδώς αντίλεγόμενη προς κάθε καινοτόμο ένδοκοσμική πρόοδο, σύμμετρη προς την εύρυτέρα μεταμεσαιωνική παράδοσι της 2ας μ.Χ. χιλιετίας πολιτογραφίας του Δυτικού κόσμου· μία παράδοσι προσανατολισμένη σε μία ένδοϊστορική κοσμική πρόοδο, πρόοδο προς μια ιδεατή ιστορική εξέλιξι, μέσα από ρήξεις προς κάθε σύγχρονη ή προγενεστέρα ιστορική πραγματικότητα. Στην πράξι ὅλη ἡ ἀσύμμετρία ἐν σχέσει προς τὴν μεταξύ τῆς 1ης και 2ας μ.Χ. χιλιετίας διαφορετικὴ ἀντίληψι περὶ Ἀνανεώσεως καὶ Προόδου, ἐπαληθεύει ὅσα ὁ Σκῶτος πολιτικὸς φιλόσοφος, Walter Bryce Gallie (1912–1998), πολιτικῶς θεώρησε ὡς ούσιωδώς ἀντιλεγόμενες ἀντιλήψεις/ essentially contested concepts.

Πολύ περισσότερο ἀπὸ τὴν προαναφερομένη θεωρία τοῦ Gallie, μία ἄλλη ἀντίστοιχη πολιτικὴ θεώρησις εὐρίσκεται νὰ ἐπαληθεύεται μὲ τὴν καθιερωμένη ἐξήγησι τῆς ἱστορήσεως τοῦ Πρωτάτου· αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὸν πολιτικὸ διανοητὴ Edward Said (1935-2003), καὶ καθηγητὴ στὸ Πανεπιστήμιον Columbia, ὁ ὁποῖος εἰδικεύτηκε στὶς ἀποικιακὰς σπουδὰς, ἐπικεντρωμένος στὸ φαινόμενο τοῦ Δυτικοῦ πολιτιστικοῦ ἡγεμονισμοῦ στὴν Ἀνατολή/ Occidental cultural imperialism to the Orient. Συμφώνως πρὸς τὴν καθιερωμένη ἀκαδημαϊκὴ ἐξήγησι, ἡ ἱστορήσις τοῦ Πρωτάτου παρουσιάζεται ὡς ἓνα μνημεῖο δυναμικῶς προαναγγελτικόν, κατὰ κάποιον τρόπο, τῶν μεταμεσαιωνικῶν δυτικῶν ἀρχῶν. Τοιοῦτοτρόπως μᾶλλον συνιστᾷ ἓνα κλασικὸ ἐπιστημονικὸ oriental μελετητικὸ παράδειγμα/paradigm, καὶ τοῦτο διότι ἡ καθιερωμένη παρουσίασις προκύπτει ὅλως ξένη πρὸς τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα στὴν ὁποία ἐντάσσεται καὶ ἀναφέρεται ἡ ἱστορήσις. Ἐπὶ πλέον στὴν τρέχουσα ἐξήγησι ἐν πρώτοις δὲ ἔχει κατὰ κανένα τρόπο σημασιολογηθῆ τὸ γεγονός ὅτι τὸ Πρωτάτον εἶναι ὁ Καθολικὸς Ναὸς τῆς Ἱερᾶς Κοινοτήτος στὸ Ἅγιον Ὄρος τοῦ Ἄθωνος· κατὰ δεῦτερον πλήρως παραθεωρεῖται καὶ ὅτι ἡ Ἀγιορειτικὴ Κοινότης διεθνῶς πανθομολογεῖται ὡς ἡ κατὰ τὴν 2η χιλιετία Κιβωτὸς τοῦ Ὁρθοδόξου Κόσμου, ὅπου διατηροῦνται ζωντανὰς οἱ ἀρχὲς περὶ Καινῆς προόδου τοῦ ἀνθρώπου, συμφώνως πρὸς τὸ ὀρθόδοξο χριστιανικὸ δόγμα τῆς 1ης μ.Χ. χιλιετίας.

Πρωτάτο ΙΙΙ: Επανερμηνεία του ρόλου κεντρικών παραστάσεων με παρεπόμενα για την όλη δομή του εικονογραφικού προγράμματος

Αποτελεί κοινή παραδοχή ότι η τοιχογράφηση στο Πρωτάτο ακολουθεί το εικονογραφικό πρόγραμμα που διαμορφώθηκε μετά την Εικονομαχία για να κοσμή εκκλησίες με τρούλλο. Κατά την πλήρη εφαρμογή του προγράμματος αυτού, η ιεράρχηση των εικονογραφικών επιλογών σε επάλληλες ζώνες με κορύφωση την παράσταση της ουράνιας Βασιλείας (σύμφωνα με αποκρυσταλλωμένες θεολογικές αντιλήψεις) αναδεικνύει την κεντρική επιστέγαση του ναού με θόλο (ή με κάποια υποκατάστασή του), σαν μία αρχιτεκτονική συνθήκη απαραίτητη.

Κατά την περίοδο των Παλαιολόγων, τα βασικά ζητήματα αλληλεξάρτησης ή αμοιβαίας ανταπόκρισης μνημειακής αρχιτεκτονικής και εικονογραφικού προγραμματισμού αντιμετωπίζονταν κατά κανόνα δημιουργικά και ευρηματικά. Χρειάζεται ακόμη να υπογραμμισθεί ότι πρόκειται για τον «μητροπολιτικό» ναό των αγιορειτών μοναχών που διακρίνονταν ανέκαθεν για την ευαισθησία στην έκφραση της ακρίβειας και πληρότητας του δόγματος.

Για τους λόγους αυτούς, ένα ερώτημα που θα περίμενε κανείς να τεθεί εγκαίρως, στο πλαίσιο της σχετικής προβληματικής για το Πρωτάτο ΙΙΙ, σαν άμεση κριτική αντίδραση στη θεωρητική πρόταση για στέγαση του μεσαιού κλίτους με τυπική ξύλινη στέγη –και μάλιστα χωρίς φωταγωγό (!) – είναι περίπου το ακόλουθο:

Πώς ήταν δυνατό να γίνει αποδεκτή (από «πάτρωνες» και εμπειρότατο καλλιτεχνικό συνεργείο) μία εφαρμογή του μεταεικονομαχικού προγράμματος, προορισμένη για μια αρχιτεκτονική εκδοχή τέτοια που δεν θα επέτρεπε να ολοκληρωθεί η επιτακτικά χριστοκεντρική δομή του και μάλιστα στην κορυφαία έκφρασή της, δηλαδή την επίστεψή της με την παράσταση του Παντοκράτορα; Πώς προέκυψε τόσο απρονόητα – έστω και ως αποτέλεσμα αναγκαστικών μετατροπών στην ανωδομή, μια αρχιτεκτονική εντελώς ανυποψίαστη για τις προτεραιότητες της εικονογράφησης που έμελλε ευθύς αμέσως να υποδεχθεί;

Δεν είναι όμως μόνη η γενική διάρθρωση του εικονογραφικού προγράμματος που μαρτυρεί ότι δεν έχει διασωθεί ολόκληρη η εικονογράφηση στο Πρωτάτο. Είναι και μερικές ουσιώδεις εικονολογικές προεκτάσεις συγκεκριμένων κεντρικών παραστάσεων. Επειδή τις σχετικές αναλυτικές επισημάνσεις της διδακτορικής μας διατριβής η παραπέρα διερεύνηση που ακολούθησε, ενίσχυσε με πρόσθετα επικυρωτικά στοιχεία, θα υπενθυμίσουμε, χάριν της απαραίτητης εποπτείας, το ειδικότερο πλαίσιο αναφοράς τους.

Οι οκτώ μορφές από την Π. Διαθήκη που εικονίζονται ολόσωμες στα εσωρράχια των δύο μεγάλων τόξων, ως ετερόκλιτες δεν απαρτίζουν ενιαία ομάδα, ούτε ομαδοποιούνται ανά τόξο. Διακρίνονται με βάση τη στάθμη τους σε δύο ανισοϋψείς τετράδες με (ισοστάσια) μέλη, που «υποδύονται» ξεχωριστούς εικονογραφικούς ρόλους, άσχετους με την εκπροσώπηση της τυπικής ομάδας των προφητών. Οι μορφές της χαμηλότερης τετράδας υπομνηματίζουν παρακείμενες, ισόσταθμες σκηνές από τον χριστολογικό κύκλο. Στην

ανώτερη στάθμη εικονίζονται τέσσερις αρχιερείς που επιτελούν σύνθετο συμβολικό και υπομνηματιστικό ρόλο. Επιλέχθηκαν κατ' αρχήν ως προδιατυπώσεις μιας διπτής θεώρησης της αρχιερωσύνης του Χριστού.

Κατά την πρώτη θεώρηση που υπαινίσσεται εδώ η παρουσία τριών (λευϊτικής καταγωγής) αρχιερατευσάντων, και πρεσβεύεται από Θεολόγους της περιωπής Γρηγορίου του Ναζιανζηνού και Γρηγορίου του Παλαμά, ο Χριστός δεν καταγόταν μόνον από τη βασιλική γενιά του Δαυίδ, αλλά και από την ιερατική φυλή του Λευΐ («[...] άφ' αίματος Ααρών»). Αυτή η χριστολογική παράδοση «συνάπτει» την εν λόγω ομάδα στην αμέσως ανώτερη ζώνη των προπατόρων, ώστε να συμπληρωθεί «γενεαλογικά» η διπλή, μεσσιανική αναφορά στο Χριστό ως Βασιλέα και ως Αρχιερέα.

Κατά την δεύτερη θεώρηση, που υπαγορεύεται από την συναρίθμηση στην ιερατική ομάδα και του αγνεαλόγητου, του «χρόνου καί φύσεως υπεράνω» αρχιερέα Μελχισεδέκ, εξάιρεται ο πέραν της θεσμοθετημένης λευϊτικής ιερωσύνης, υπερβατικός και αιώνιος χαρακτήρας της αρχιερωσύνης του Χριστού.

Παράλληλα, η παράσταση των τεσσάρων αρχιερέων (με τη συναπεικόνιση του συνόλου σχεδόν των ιερών συμβόλων και σκευών της Σκηνης του μαρτυρίου) παραπέμπει στην λευϊτική ιερουργία, ως «σκιώδη» προτύπωση της θείας Λειτουργίας.

Η αναφορά στον θεοπρεπή χαρακτήρα της αρχιερωσύνης του Χριστού ως αρχιθύτου και θύματος και η συγκριτική συσχέτιση της λευϊτικής ιεροτελεστίας και της χριστιανικής ιερουργίας ως επίγειας και επουράνιας Λειτουργίας, αναπτύσσονται διεξοδικά στην ειδική επιστολιμαία διδασκαλία της Κ. Διαθήκης. Επίσης εκφράζονται στη λατρεία με σχετικές συμβολικές αλλά και ρητές υπομνήσεις που περιέχονται ιδιαίτερα στις αρχαιότερες Λειτουργίες. Η συγκεκριμένη προσωπογραφική σύνθεση αυτής της ομάδας (που με μικρές παραλλαγές συναντιέται και σε άλλα παλαιολόγια μνημεία), δεν γίνεται κατανοητή παρά μόνον μέσα από τις ειδικές μνείες των τεσσάρων ονομάτων σ' αυτές τις δύο πηγές.

Μερική έκλειψη Πανσελήνου: μια αναμενόμενη έκπληξη

Τα νέα δεδομένα που προέκυψαν από τον εντοπισμό της επιγραφής με το όνομα «Ευτύχιος» στο Πρωτάτο δεν ήταν μία αναπάντεχη έκπληξη: η ιστορικότητα του Πανσελήνου ήταν πάντοτε υπό συζήτηση και η σχέση των τοιχογραφιών των Καρυών με την Περίβλεπτο της Αχρίδος απασχόλησε διαχρονικά το σύνολο των ερευνητών.

Η επιβεβαίωση αυτής της «σχέσης» σηματοδοτεί έναν νέο κύκλο ερευνών που αφορά όχι μόνο στην επανεξέταση της ύπαρξης ζωγράφου με το όνομα Πανσέληνος, αλλά και των απόψεων που προσέδιδαν μία ιδιάζουσα μοναδικότητα στο Πρωτάτο.

Η διεύρυνση του καταλόγου των εντοίχιων έργων των «Μιχαήλ και Ευτυχίου» με δύο επιπλέον έργα (εκ των οποίων ασφαλώς ο Άγιος Ευθύμιος χρονολογημένο) θέτει σε νέα βάση την διερεύνηση πολλών μετέωρων ζητημάτων. Η χρονολόγηση του Πρωτάτου μπορεί να επαναπροσδιοριστεί ασφαλέστερα στο πλαίσιο της εξέλιξης της τεχντροπίας του εργαστηρίου. Επιπλέον, η προσεκτική αναζήτηση των καλλιτεχνικών που εκπροσωπούνται από διαφορετικούς καλλιτέχνες που εναλλάσσονταν στην σύνθεση του εργαστηρίου, ενδεχομένως να επιφυλάσσει μία επανάκαμψη στο προσκήνιο του θρυλικού Πανσελήνου.